

Marie-Janine Calic, *Sozialgeschichte Serbiens 1815-1941*, R. Oldenburg Verlag, Muenchen 1994.

Ovo je knjiga o mukama modernizacije. Naslov, doduše, zvarava jer se, što autorica čini, socijalna istorija jedne zemlje teško može svesti pretežno na privrednu istoriju. Bez obzira na to, *Sozialgeschichte Serbiens* je važna, dobra, izvrsno dokumentovana knjiga. Njen glavni cilj je da pokaže kako Srbija odstupa od opšte-privahaćnih i opštih shema o obaveznom toku proseca modernizacije, bez obzira na podneblje u kojem se odvija. Stoga dr Calic nastoji da na impresivnom obilju konkretnog materijala, kako primarnih izvora, tako i na temelju novijih i najnovijih (inostranih) teorijskih pristupa i sinteza, pokaže upravo te mnoge tačke na kojima Srbija, zahvaljujući faktorima svog unutrašnjeg ustrojstva i razvojnog puta, spoljno-političko-privrednim konstelacijama i ambivalentnosti glavnih institucionalnih nosilaca modernizacijskog procesa, posustaje, a ponekad, bogami, i odustaje. Iako knjiga ne ide dalje od 1941, današnjeg čitaoca ne može a da ne iznenadi mnoštvo paralela sa sadašnjim trenutkom. Opet se došlo na prekretnicu a šanse da se krene drugim putem znatno su umanjene delovanjem naslednih blokada i sličnošću opredeljenja nastalih tokom jednoipovekovnog posrtanja na putu modernizacije. Knjiga, takođe, jasno pokazuje da su koreni zaostalosti jako duboki i da prebacivanje krivice na druge samo svedoči o površnosti i nesposobnosti da se gorke istine potraže prvenstveno na sopstvenom pragu.

Pošto nemam dovoljno prostora, niti je cilj ovog prikaza da ulazi u razne aspekte modernizacije koje obrađuje ili načinje ova knjiga, ograničiću se na kratak sadržaj argumentacije dr Calic.

Posle sticanja autonomije u Srbiji počinje dubok i nepovratan proces društvene promene. Okolnosti su nepovoljne jer otvaranje "maltuzijanskih makaza" – "nesklada između ponude i potražnje ekonomskih resursa" – u Srbiji tek tada počinje i traje sve do kraja posmatranog

perioda, nešto što su razvijenije evropske zemlje prošle još tokom devetnaestog i početkom dvadesetog veka. Time je naznačen i kontekst u kojem se odvija modernizacija Srbije.

Put u moderno doba, karakterističan za Srbiju, odlikuje niz osobenosti. Tako, na primer, u Srbiji nije izvršena sveobuhvatna i temeljita društvena reforma. Iako je na osnovu stranih uzora porodično, agrarno, trgovinsko i zanatsko zakonodavstvo prilagođeno zahtevima novog doba, te izmene kao da su zastajale na pola puta. Rezultat je bilo istovremeno oslobađanje i okivanje snaga koje su trebalo da vuku napred. Lep primer bi bilo oslobađanje preduzimljivosti (gradskih) zanatlija, ali i istovremena zabrana rasparčavanja većine zanatskih i industrijskih proizvođača na selu radi "zaštite moralnog lika" seljaštva i usko shvaćenih staleških interesa zanatlija i trgovaca koja je kočila razvoj proizvodnje tržišta.

Calic, sledeći A. Čajanova, posebno ističe i iscrpno analizira dva faktora koja su "neprijateljski raspoloženi prema inovacijama" i "otporni na modernizaciju": zadružno ustrojstvo patrijarhalne porodice i na njoj zasnovan način proizvodnje u obliku porodičnog gazdinstva (Familienwirtschaft). Seljačka porodična privreda se pokazala suviše žilavom za sve pretnje modernizacije do 1941. bez obzira na izvesno umnožavanje izvora prihoda i na uvođenje modernog fabričkog rada. Njena osnovna snaga ogleđa se u elastičnosti i prilagodljivosti okolnostima koje iziskuju sporadične potrebe za dodatnim prihodom: "rupe u budžetu" gazdinstva kao primarnog oblika privedivanja krpe se pečalbarstvom, kućnim radom, torbarenjem, prosjačenjem, radom u industriji i td. Osnovna stvar nije orijentacija na tržište, već održavanje gazdinstva po svaku cenu, što se svodi na dobrovoljan pristanak i na stagnaciju ili uvećanje prihoda samo za onoliko koliko zahteva npr. povećan broj gladnih usta. Čak i kad se zadruga raspad-

nu, dejstvo u njima stečenih navika ne prestaje. Uzimanje, na temelju institucionalizovanog prava na privatnu svojinu i prava nasleđivanja, svog dela iz zadruge i zasnivanje inokosnog gazdinstva, vodilo je neproduktivnom usitnjavanju zemljišnog poseda na kojem se proizvodi u prvom redu samo radi kakvog-takvog prehranjivanja kućana.

Demografska slika Srbije izrazito je nepovoljna. Priraštaj stanovništva je veoma visok, što se duguje univerzalnom i ranom sklapanju braka. Pri tome se ne gleda da li je neko i ekonomski sposoban da zasnuje i hrani porodicu jer uzdanje u zadrugu (porodicu), koja će priskočiti u pomoć kad treba, omogućava preživljavanje novih članova. Siromaštvo, kako ističe Calic, nije obeshrabrivalo ovakav model biološke reprodukcije.

Pozivajući se na druge autore, Calic u propuštenoj agrarnoj revoluciji, "nultom rastu u poljoprivredi", vidi jednu od najvažnijih prepreka zamahu modernizacije. Ta se propuštena revolucija ispoljava u stagnaciji poljoprivrede, agrarnoj prenaseljenosti, tj. nedovoljnoj uposlenosti radne snage (Unterbeschäftigung) što se, kao i u slučaju nataliteta, taloži u siromaštvu. Takva kakva je bila, poljoprivreda nije mogla da ponudi presudne podsticaje industrijalizaciji pošto je tržišnost seljačkog gazdinstva bila niska, uz nizak prihod i visoku zaduženost, potražnja za potrošnim i investicionim dobrima na selu je skromna, ukazujući i na nerazvijenost unutrašnjeg tržišta kao impulsa industrijalizaciji; diferencijacija i specijalizacija useva je veoma usporena, a proizvodnja industrijskih biljaka do pred Drugi svetski rat nije u stanju da pokrije ni domaću potražnju za sirovinama biljnog porekla; i na kraju, niska produktivnost u poljoprivredi vodila je nastanku ogromne mase nedovoljno uposlenog, izdržavanog, poljoprivrednog stanovništva, dodatno umanjujući investicionu moć poljoprivrede.

Posebnu pažnju Calic zaslužno poklanja činjenici, koja je u domaćoj literaturi praktično sasvim zapostavljena, a para, ili bi trebalo da para, oči: radi se o

dubokoj vezanosti radne snage za selo. Dugujući važećem sistemu svojine, u Srbiji nema krupnih koncentracija zemljišnog poseda niti njegove slike u ogledalu, rasprostranjenog bezemljaštva. Zakoni o okućju i već pomenuto porodično gazdinstvo kao način proizvodnje odgovorni su za zadržavanje viška radno sposobne populacije na selu. Ove su okolnosti ostavile dubokog traga na proces urbanizacije i na proces nastanka srpskog radništva. "Rurbanizacija" i "rustifikacija" gradova i preovlađivanje radnika s jednom nogom na selu, otežavali su, uz ograničenu regionalnu mobilnost, sve do kraja 20-tih godina da poljoprivredno stanovništvo, kao rezervoar gradsko-zanatskog tržišta rada, postane baza industrijalizacije. A s druge strane, i drugi privredni sektori pate od hronične sporosti razvoja, pa nisu u stanju da upiju neiskorišćeni radni potencijal prikriven u latentnoj nezaposlenosti. Uz to je kvalifikaciona struktura slabo razučena i dodaje svoje diskrepanciji na tržištu rada: školski sistem je skoro potpuno zapostavio osnovno obrazovanje i stvorio nesrazmerno puno srednjeg i visokoobrazovanog kadra, osobito onog koji je diplomirao na filozofsko-pravnim fakultetima.

Razvoj, odnosno odsustvo razvoja, industrijskog sektora ima u Srbiji svoje posebne odlike. Jedna od njih je da je značaj protoindustrijskog zanatstva za razvoj industrije bio neznatan, iako je u drugoj polovici devetnaestog stoleća došlo do regionalne koncentracije kućnog zanatstva zasnovanog na kapitalističkom načinu proizvodnje (užarstvo, gajtanarstvo). Sve je to bilo isuviše skromno po obimu i granskom sastavu da bi predstavljalo impuls toliko jak da može srušiti tradicionalni način proizvodnje i ustoličiti moderni, tržišni. Važno je ovde istaći i efekat kasnog nastanka srpske kućne radinosti, što je, kako piše Calic, zbog izloženosti konkurenciji inostrane fabričke robe, vodilo njenoj brznoj, ako ne i potpunoj, propasti.

U Srbiji je, dakle, industrija češće nastajala iz zanatstva nego iz protoindustrije. Za razliku od razvojnog puta zapad-

nih zemalja, u Srbiji (i u jugoistočnoj Evropi uopšte), prehrambena se industrija pokazala vodećim sektorom tehnološkog preobražaja. A pošto je potreba za mašinama u prerađivačkoj industriji agrarnih proizvoda skromna, iz ove sfere su izostali efekti koji bi dali podsticaj sektoru mašingradnje, koji je, za razliku od npr. Nemačke, ostao u Srbiji, sve do izbijanja Drugog svetskog rata, relativno nerazvijen. Činjenica da je tekstilna industrija bila u međuratnom periodu industrijska grana koja se u Srbiji najbrže razvijala, pokazuje netačnost teze da se zakasneli razvoj zasniva na teškoj industriji.

Složen splet okolnosti (ograničen obim izvoza, nizak stupanj oplemenjivanja sirovina koje su išle u izvoz, nepovoljni uslovi međunarodne razmene, nizak stepen znanstvske specijalizacije i stručnog obrazovanja itd.) onemogućio je Srbiji da poput nekih drugih perifernih zemalja (Švedska, Danska, Švajcarska) pronade (ili stvori) "rupe" na svetskom tržištu za visokokvalitetne proizvode koje bi sama proizvodila. Ovo se duguje i nepostojanju u Srbiji razvijene sposobnosti prilagođavanja promenjenim (svetsko) ekonomskim uslovima: ona se nije pokazala dovoljno fleksibilnom u optimalnom korišćenju raspoloživih resursa, inovativnom u premeštanju težišta u rentabilnije sektore.

Srbija se od Carinskog rata nadalje orijentiše na zaštitu domaće industrije i prvenstveno na domaće tržište. Ali ova, makoliko pohvalna, orijentacija ima i svoje naličje: visoke cene za loš kvalitet dvostruko izrabljuju domaćeg potrošača. A i pozitivni efekti inostrane konkurencije bivaju na ovaj način isključeni. Kako kaže Calic, protekcionizam mora biti združen sa diversifikacijom izvoza ukoliko se želi sačiniti uspešna strategija stizanja razvijenih zemalja. Uz to, industrijskoj ekspanzi (i modernizaciji) Srbije postavljene su jasne granice nedostatkom domaćeg kapitala, te hroničnom ekstremnom zavisnošću od stranog kapitala, niskim nivoom potrošnje na selu, izrazitim nedostatkom

kvalifikovane radne snage, nedovoljnim korišćenjem sirovina i prirodnih resursa, nerazvijenosti infrastrukture, nepostojanjem sposobnog preduzetničkog sloja koji je otvoren za inovacije. Podsticaji koji su mogli za dođu od stranih investicija, aktivnosti stranog preduzetničkog sloja i upošljavanja kvalifikovanih stranaca bili su sasvim nezatni jer je i jedno i drugo i treće služilo prvenstveno stranim interesima ili ostalo skučeno u pojedinim sektorima. A pored toga, svoje je učinila i određena mera ksenofobije, "nacionalizacije ekonomije", odnosno jako insistiranje na "srpskom" karakteru države, koje je neizbežna posledica njenog kasnog nastanka i sledstveno istiskivanje stranih kvalifikovanih radnika kombinovano s restriktivnom politikom prema manjinama.

Država se od samog početka uplitala u privredni život, ali je glavna funkcija državne intervencije, ističe Calic, zamena za podsticaje koje bi trebalo da pruža tržište. Pored toga, država se ne meša (dovoljno) tamo gde je to bilo najpoželjnije i preko potrebno za razvoj: izvođenje društvene reforme, obrazovna i socijalna politika.

U poslednje vreme se često čuje teza o tome da je zaostalost pre blagoslov i prednost nego hendikep. Calic argumentovano opovrgava ovu apstraktnu tezu sumnjive vrednosti. Ako se ta teza konkretizuje i pogleda npr. uvoz moderne tehnologije kao sredstva za smanjenje jaza između razvijenih i nerazvijenih, onda pri bližoj analizi slučaj Srbije pokazuje da je, zbog visokih troškova, uvožena zastarela tehnologija (a ni takvu Srbija nije bila u stanju sama da stvori). Nedostatak kapitala i znanja, kako piše Calic, ne samo da je onemogućio nabavku, već i primenu savremenih mašina sposobnih da se nose sa svetskom konkurencijom, a nepostojanje ekonomsko-strukturalnih pretpostavki za adaptaciju stranih inovacija doprinelo je svoj deo očuvanju zaostalosti.

Sve u svemu, to je vrzino kolo u kojem tzv. sticaj objektivnih i subjektivnih okolnosti proizvodi epohalni peh čiji je rezultat trajno ispaštanje pojedinaca i generacija.

Srbija je bila i ostala na rubu perifernog društva. Na tuđoj mudrosti utemeljeni recepti o tome kako se iz toga iščupati, ograničene su upotrebljivosti, naglašava Calic. Više može da koristi poznavanje sopstvene istorije. Zato bi bilo poželjno i potrebno prevesti njenu knjigu na srpski jezik i ohrabriti mlade istraživače da sa istim žarom, istom merom smelosti, osetljivosti i prijemčivosti zagrizu u kompleksnu problematiku socijalne istorije Srbije. Jedno od najvažnijih pitanja koje je u

knjizi, nažalost, ostalo neobrađeno je pitanje nacionalne homogenizacije. Dr Calic s pravom ukazuje na nepreglednu heterogenost etničkih, kulturnih, regionalnih elemenata u periodu koji ona obrađuje. Iz toga nastaje srpska nacija. Bilo bi iznad svega zanimljivo istražiti ovaj proces konstrukcije "izmaštane zajednice" (B. Anderson) iz sveg tog šarenila.

Dr Mtra BOGDANOVIĆ

Čedomir Popov, *Politički frontovi Drugog svetskog rata*, Biblioteka nastave istorije, Novi Sad 1995.

Evo, najzad, jedne od najkraćih i najlepših sinteza u moru naučne, pseudonačne i publicističke literature o najstravičnijem krvoproliću o dosadašnjoj istoriji čovečanstva – Drugom svetskom ratu (1939-1945). Njen autor je jedan od najpoznatijih istoričara opšte i nacionalne istorije, i kao istoričar – istraživač i kao profesor Novosadskog univerziteta i ugledni javni radnik.¹ Knjiga je nastala redigovanjem i dopunom autorovih predavanja na specijalnom kursu za studente istorije sedamdesetih godina. U trideset naslova poglavlja (lekcija), od kojih su najkraće na jednoj a najobimnije na 26 strana, dato je sve što je najznačajnije za razumevanje političke istorije Drugog svetskog rata. U poslednjem poglavlju "Bibliografska beleška" autor je objasnio kako je delo nastalo i dao "upustvo o izvorima i literaturi do kojih se lako može doći u našim bibliotekama i univerzitet-skim seminarima i na osnovu njih eventualno, proširivati znanje o pojedinim pitanjima obrađivanim i doticanim u ovoj knjizi" (151). Autor je izostavio uobičajeni

uvod, upućujući čitaoce na svoju knjigu "Od Versaja do Danciga" koja sadrži predistoriju Drugog svetskog rata.

Autor ovog prikaza prati naučnu historiografsku produkciju već gotovo pola veka i može sa zadovoljstvom konstatovati da je ovo, uz knjigu akademika Sime Ćirkovića "Srbi u srednjem veku", izašloj, takođe, ove godine, najraća, najfunkcionalnija i najlepša sinteza koja je vrhovni ishod svake nauke, a koje neki naši istraživači često potcenjuju ne razlikujući naučnu sintezu od kompilacije. Nedostaje im snage da se odlepe od "analize" dokumenata, koja se svodi, ponekad, na njihovo prepričavanje i konfrontiranje. Takva dela koja bujaju a ne cvetaju zbunjuju i stručnjake, jer se "od drveća ne vidi šuma", a što je ponekad najgore indoktrinišu širu čitalačku publiku koja na taj način dobija iskrivljenu sliku o istoriji kao nauci.

Ova najnovija knjiga akademika Popova korisno će poslužiti svakom ko se bavi istorijskom naukom ili se interesuje za njene rezultate: naučniku istoričaru kao metodološki uzor za sintezu; nastav-

1 Čedomir Popov (1936), redovni profesor opšte istorije na Filozofskom fakultetu i predsednik Ogranka SANU u Novom Sadu, objavio je preko 250 naučnih, stručnih i publicističkih radova, među kojim osam knjiga iz opšte istorije i istorije Srba u novom veku, od kojih navodimo: *Francuska i Srbija* (1974), *Od Versaja do Danciga* (1976), *Građanska Evropa 1770-1870*, t.I-II (1989), *Evropa i građanske revolucije od XVII do XX veka* (1992) kao i niz odlično obrađenih poglavlja iz istorije Srbije u Istoriji srpskog naroda, izdanje SKZ, knjiga V₁ i VI₁ (1981, 1983).